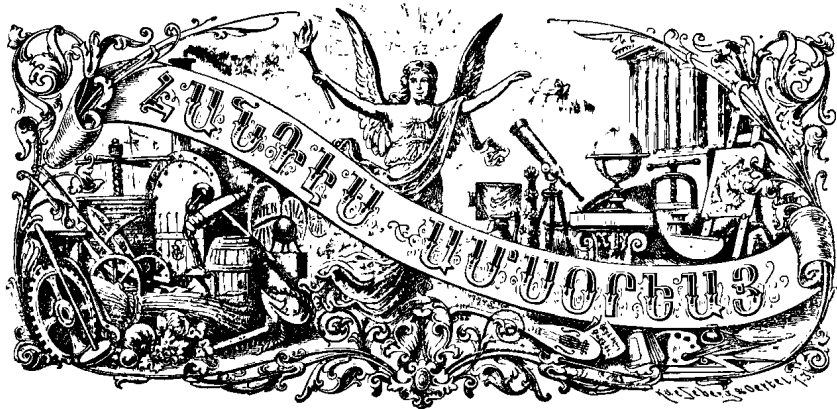

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՌՈՍՈՒՄՆԿԱՆ, ԱՐՈՒՅՏԳԻՏԱԿԱՆ

Զ. ՅԱՐԻ 1892

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի = 4 ռբ.:
 Անցամուսնայ՝ 6 ֆր. ոսկի = 2 ռբ. 50 կ.:
 Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. = 50 կոպ.:

ԹԻՒ 4 ԱՊՐԻՒ

ՌՈՍՈՒՄՆԵԿԱՆ

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՐԱԿԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒ ՆԱԿԱԳԸ ԱՍՏՈՐԵԱՆԿԱՆԸ

Բանի առժանի է, բայց գունէ հետաքրքրական այն պարզապէս ունի որ ձեռքերէն լեզուէ թարգմանուած կ'աւանդուի: Այս աւանդութեամբ Պրոկլը մեր այս թարգմանութեան յարգը քիչ մ'աւելի կրնայ աճիլ թերեւս, այնու որ ձեռքերէն թարգմանուած այսպիսի գիրք մը, որ իւր յունական իրութեամբ եւ արուեստական լեզուաւ իւր նմանեաց հետ ամենայն կերպով կրնայ մրցիլ, գունէ սովորական երեւոյթ չէ եւ ոչ հայ մատենագրութեան մէջ:

Պրոկլը այս գրութեան բաւական թուով ձեռագիրք կան հայ մատենագրարանաց մէջ. միայն Էջմիածնի մատենագրարանի արդէն 1863ին 23 օրի-

նակ ունէր: Այս յայտնի նշան է՝ թէ նաեւ Հայոց քով բաւական մեծ ընդունելութիւն գտած է հեթանոս իմաստասիրին գրութիւնը, որուն ապացոյց է նաեւ այլեւայլ լուծմանց գոյութիւնն, որ յօրինուած են ի մեկնութիւն գրոցի: Մեր մատենագրարանի մօտեքս ստացաւ օրինակ մը Պրոկլի այս գրոց (թիւ 123 Ա), որ առիթ տուաւ մեր այս համառօտ գիտողութեանց: Գոթախոտարար պայծառ գաղափար մը պիտի չկրնանք յօրինել շատ մը խնդրոց մէջ՝ քանի որ ծանօթ բազմաթիւ ձեռագիրներուն համեմատութեամբ խստիւ քննադատուած հրատարակութիւն մը ըլլալ չէ տեսած գրոցը բնութանին եւ իւր այլեւայլ լուծմանց: Մեր գիտողութիւնքի որ մեր մատենագրարանին ձեռագիրին վրայ հիմնեալ են, պիտի ցուցնեն որ՝ թէ պէտք եւ տեղ տեղ բարձացուած սոսից հեռեւութեանց չկարենանք հասնիլ, շատ ալ սխալ ու չիտի կէտեր լուսարանելու նպատակին հասնելու ջանացած ենք:

Պրոկլոս յայն նոր-պղտունական իմաստասէր մին է, որ ծնած է ի Կ. Պոլիս 412 ին եւ մեռած 485 Յ. Ք: Իւր կրթութիւնն նախ յԱլեքսանդրիա առաւ, ապա քաջաց Աթէնք, ուր աշակերտեցաւ (աւագ) Ողիմպիոսորոսի, Պղոտարքոսի եւ Սիւրիանոսի: Յաջորդելով Սիւրանոսի իբրեւ ուսուցիչ իմաստասիրութեան ապրեցաւ յԱթէնա, ուր գրեց բազմաթիւ գործեր: Մեծ մասն այս գործաց մեկնութիւնք են այլեւայլ գիտնաց գրոց: այսպէս գրեց մեկնութիւն Պլատոնի՝ Տիմէոս¹, Կրատիլոս, Ագիլիադա² եւ Պարմենիդա³ գրոց, Եւկլիդեսյ

¹ Procli in Platonis Timeum comment., ed. Bas 1534 եւն. Հմմտ. այս գործին վրայ J. Simon. Du commentaire de Proclus sur le Timee de Platon. Paris, 1839.

² Հմմտ. Excerpta ex Procli scholiis in Plat. Cratylum. Lipsiae 1820, եւ Proeli in Plat. Aleibiad., ed. Creuzer. Francof. 1822.

³ Procli in Plat. Parmenidem, ed. Stallbaum, Lipsiae 1839.

երկրաչափութեան, եւ այլ գործերը՝ իւր գործը-
լիւսի եւ լաւագոյն բազմաշատոր հրատառութեան
միջին ըրաւ Գուգէն՝ դարուս սիփերոյն՝ Պրիվ-
իս ուր՝ պատասխանեան դպրոցին ամենամեծ նե-
կայացութիւններէ եղաւ. այս գիտականոցը արդէ
յայլմանիւնի քրիստոնէութեան հին դէմ կը մարտաւն-
ւեկ խոյճանէ մարքելով իրենց հոյս անտեղե կար-
ձիւններն, միւս կողմանէ՝ ազգուսելով հանդիմա-
քրիստոնէութեան շատ մը վարդապետութիւններն
նկէ՝ կը ջանային ազդել վերջինս գեմ՝ Պրոկոլ-
միւրէն անդամ ուրոյն գործը մ'ընդգծէ՝ քրիստո-
նէից շարադրեցն, ինչո՞ւ անուան է՝ Հաւաքաբանու-
մի ինք (ԵՄԵԼԵՈՂԱ) ընդգծէ՝ քրիստոնէից, ո՞ր կը ի-
ջանար աւխարհիս ոչ-ստեղծուած այլ յախտեան
մեկ ինքնազոյրութիւնը ցուցնելու. իրեն գեմ մա-
քանեցա՞յ ի հարկէ քրիստոնէայ շատագոյլ գրէձք՝
Մեր նպատակէն դուրս է նկարագրել հոս Պրոկոլ-
միսիփիստոյական գրութիւնը, որ յաճանքոյ զեպ-
հին փիլիսոփայութեան պատմին քրիստոնէան մէջ
նշանուսը անցը կը գրաւէ, եւ արդէն մանրամասն
քննադատուած է շատ անգամ՝ եւ րոպպանու գիտ-
նականներէն։

Պրոկորով Թէպետ եւ աշակերտ փրկիւովայաւ
ան զբուժեանց զարտիւն, (որում զբուժիչներ
շատ ի գործածէ,) Պրոփիւրի, Յամբրոքեայ եւ այ-
լայ, են՝որ-պատմական իմաստասիրութեան ընդ-
համարաւ, բայց ի մանաւորի ունեւորէ զպրոցին
վարժարենիւսացողին եղած է. բայց իւր բուժ-
իչութիւնը շատ կարողութեամբ եւ նաեւ յրիստա-
մատենագրերէն, զորօրինակ ի Ռիմոնիսեայ ունի Պրոկ-
որով բաց ի վերջիւնիցս զբուժիչիւններէ ունի Պրո-
տոնի Վատտամարտիւն Թէան մկրտութիւն մ'ի վեց
գիրս, որ լոյս տեսաւ նախ ի Համպուրի 1618ին,
եւ սեր կրցաւ Պրոկիւն առապելախառն կենսա-
բուժիչիւնն իւր Մարիոնո աշակերտէն զբուժա-
մէն այս հրատարակութեան մէջ առաջին աղագա-
մեփիւնով Պրոտոն հրատարակեց յունարէն ընագիրն
այս բուժիչեան, որում հայերէն թարգմանութեան
ընկերացէ աշտմ մեր խոսքը: Բայց Պրոտոնի ձեռա-
գիրէն, որ Վատտարտիի գեղեկին (մեծ ի Շէգզիկ) գրա-
ւանդեալ էր, ձեռագրաց յոռի խմբին կը վերադառնար,
իմիջէ յետոյ շատ աւելի լաւագոյն ձեռագիրք յե-
րաբարեւեան եղան: Զատերկազոյն հրատարակութիւնն ե-
րաւուր պաղպղացի հ-շախատոր փրկմէն-Տիպոյ գրաւի-
մառաջ հրատարակած յունարէն բուժիչեանց մէջ,
երբ Պրոտոնի Էմէալաք գրութեան սկիզբն ներսա-

Ժուլեան մէջ ամբողջովին հրատարակեցին Քրայ-
դէր եւ Մոզէր դիանականք¹ :

Պրովիզէ գրեթէ, ինչպէս ակնարկեցնէր, այն-
չէս որ սերտ կայ ունի Պրովորիի գրութեան հետ, որ
գրեալաբանին Թէլէմանս մընէւ անգամ թափարի
գրութեան լաճմանէ մըյն համարեցաւ Պրովիզի
երկաւորութիւնը: Հրատարակելն (Եփեսոս, էջ 49)
շնորհակտեմով գտնեցեր սոյն կարծիքն՝ կը իտառու-
անի որ սոյն գրութեք Պրովորիի աստուածաբանու-
թեան համառոտութիւն կրնայից կոչել, եւ թէ այս
կողմանէ նմանութիւն ունի մեծապէս Պրովիզի մէկ
գրութեան, որուն անունն է՝ «Վերցունք յիմանա-
լիս»: Պրովիզէ գրեթէ, այն բնագրին մէջ Տէօչաւա-
ստէ ծնողորդի (Կաթողիկոսութիւն Աստուածմի-
տայն) կը կոչուի. հայ թարգմանիչն եւր յոյսի
ըզուաւ թարգմանած է այս բառերը՝ «Զափազ-
աստուածաբանութեամբ», չայ ձեռագրայ մէջ գրողը
իտուի վերնագրին է. «Պրովիզէ քիւրթորոսի պրատու-
նական» իմաստասիրի Զափազայք աստուածաբանա-
կանը. Հաստորդ՝ ՄԺԱՅ՝ Այլպէս է նաեւ Վեհեմ-
կի ձեռագրին վերնագրին: Նշելուք տարբեր չեն
Էփեսոսի ձեռագրայ վերնագրերը ալ, թէպէտ
1863ի Մայրը ցուցակին, մէջ մըտ «Պրովիզէ Աս-
տուածաբանութեան Զափազայք Մեհեմետ Իւ-
սիտողունով կը յիշուին»: «Դեմոֆոն» յունարէն
διούδοχος (յաւորք) բառն է, որ վերագրի եղած է
Պրովիզի՝ երբեք չափարի Միքիմիտոս յիմաստաբ-
անութեան Այլպէս կը գտնուիք նաեւ սոյն բնագրին
մէջ, որուն վերնագրին է ճշդիւ համեմատ հայոյն.
(Προσολο Διαδοχου πλατωνικου Τετοχαισας
«Ծնողորդ».) — Իսկ «Հաստորդ՝ ՄԺԱՅ՝ ըսելով կը հաս-
կերտուի հաստուածք կամ մանր գրութիւն, զանի
մէջ է, այն բնագրին եւ թէ՛ հայ թարգմանութիւնն
թարգմանիք այսպիսի մանր մասնակց բաժնուած է,
որոնց մըտ կը խաւրիք քիւ ՄԷտերը:

Հայտյի «գիտազուտ» բառն ինքնին պիտի բարեւ ըստ ինքեան թուցենք յու՛ր թէ անպարզութիւն չի ունենար։ Բայց ինչպէ՞ս ըստ ինքեան թուցենք թարգմանութիւնը։ Բայց այդ պէրիս մէջ ո՞նչպիսի հաստատուն ապացոյց չէ այս բառուն, վասն զի Պրոյդի մակնաւուն մը եղած է, որով անաշուշտ այսպէս պիտի գտնուի ճանաւ վրտական թարգմանութիւնն ինչպէ՞ս ըլլի, որմէ վերադառնալ թարգմանութեան վաւանդութիւն չայլը։ Հայ թարգմանութեան վրայ յայտն ոչինչ գրուած կայ, բայց ի տոյն հաստատուիկէն, որ լոյս տեսաւ։ Մտաւանդարանը Հայկական թարգմանութեանց հարինեաց, զորց մէջ։ Այս հաստատուիկին մէջ հետեւեալ տեղեւորութիւնը կը տրուին հայ թարգմանութեան վրայ։ Պրոյդի զորց հայ թարգմանութեան վերջը յիշա-

¹ Procli philosophi platoniei opera omnia, ed. Cousin. Paris. 1820 ff.

Նապեա Պրոկոփ ընդէմ քրիստոնեութեան դրած «Հապարարանութեան հերքում քրեց յունարէն նաեւ ԲովՏ. Փիլիպոսոս († 610էն ետքը) (De aeternit. mundi libri XVIII, ed. Venet. 1535) զոր Լատիներէն թարգմանեց J. Mahatius, ed. Lugd. 1557.

^a Berger, P. Proclus, exposition de sa doctrine. Paris, 1890. — H. Kirchner, de Procli neoplatonici metaphysica. Berol. 1896. — Steinbart, *Proklus*: Pauly's Realencycl. VII, pp. 62 ff. *2. Aufl.* — A. Stöckl, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. 2. Aufl. Mainz, 1875 pp. 240 ff. *3. Aufl.* — *Proklus* Phil. B. Pitra, Analecta Sacra et Classica, Paris. 1888, Préf. p. XIII-XXXV, *in* Classica, 1. — 329.

* Procli in Theologiam Platonis libri sex (una cum Marini Vita Procli) et Procli Institutio theologica. Hamb. 1618.

¹ Plotini Enneades, ed. Frid. Creuzer et Henr. Moser, primum accedunt Porphyri et Procli Institutiones et Prisciani philosophi Solutiones, ed. Fr. Dübner. Paris. 1855, Firmin-Didot. *Պլոտինի պյոս գործերը ևր պատմիկ Ներածութեան մէջ* (Prolegomena, pp. XLIX—CXVII).

* Tennemann, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, 30 Aufl. p. 270.

⁸ Դեր ձեռագիրն է՝ «պղատոռնականի», իսկ զենեկա-
կան օրինակը (Հմմտ.՝ «Բատենադարան թարգմանու թեանց»
էջ 667) միայն «գիւղգիտութիւն»։

⁴ Վենետիկ. օր. «Հատորա»,
⁵ Մայր Ցուցակ, տպ. Տփ. 1863, թիւք 1811—1832;
⁶ Հ. Գարս. Վ. Զարբ., «Մատենադարան», Էւն: Վե-
 նետ. 1889, էջ 666—669:

ասկանան մը կցուած է, եւ որ ի մէջ կը բերուի. եւ ապա յիշեալ իշխանին 22 ձեռագիրները՝ կաւեցութի թէ այս ամենուն մէջ «Թարգմանիչ կը կուշուի Սիմէոն պատենցի, եւ միւս ալ Համանուն երեւանցի վարդապետ մը՝ որ թարգմանիչն շատ ետքը յօրինել է զուժմունս քոյոն Արուիզի», Այսպէս ուրեմն «Մատենադարանի» հեղինակը կը համարի թէ թարգմանիչն է Սիմէոն Տառնաբեկին, զոր «կրօնաւոր» կը կոչէ պարագայէ քիչ մը վերը, Վերջապէս յիշեալ Վանիբիթի Հայապետի կարծիքն, որ կրկին հայ թարգմանութիւնն կը գտնէր (անշուշտ՝ իշխանին) ձեռագրաց մէջ, կը յաւելու. «Մենք այս նախնական թարգմանութեան տեղեկութիւնն չունինք. եւ յարգելով իսկ մեր բարեկամին եղծագրութիւնը՝ յատուական չենք համարեր, զի գառնեցն Սիմէոն՝ իւր թարգմանութեան բուն պատճառը՝ յայլոց ինչուան իւր առեւն ի հայ լեզու փոխուած չըլլալը կը դնէ՝»:

Այս տեղեկութեան մէջ քանի մ'անձոյուն թիւիք կ'երեւան: Նախ յայտնուպէս շիւթով թիւն մին է զՍիմէոն Գառնեցի զինք թարգմանիչ, եւ զինքը նոյնացընէ «Սիմէոն կրօնաւորին» հետ, որ արդեաւթ թարգմանած է գիրքս, Բոյորովին ուրիշ ամէ «Սիմէոն կրօնաւոր» որ յամի 1248 թ. թարգմանած է գիրքն, եւ ուրիշ է դարձեալ Սիմէոն Գառնեցի եպիսկոպոս որ յետոյ միայն «Լուծմուշք» յօրինու է, եւ այն՝ 1651ին Յ. Բ. որով շուրս ամբողջ դարու անընդամ կայ երկուքին մէջ: Բուն թարգմանիչն այսպիսի յիշատակարան մը կցած է իւր թարգմանութեան վերջը, զոր կը դնենք հոս մեր ձեռագրէն՝ Համանատութեամբ այն օրինակին, որմէ առած դրած է զայն «Մատենադարանին» հեղինակը: Համանատութիւնն կարեւոր է այնու մասնանոց որ՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, մեր օրինակին մէջ մեծ կտոր մը պակաս է: Մեր ձեռագիրը գրքին ամենին վերջը՝ բոլորովին կղզեացեալ՝ «Յիշատակարան թարգմանողի քրոյց» վերնագրով կը դնէ յիշատակարանն այսպէս. «Թարգմանեցեալ՝ գիրքս՝ Արուիզի Գեորգիոսիոսի պղատնտական իմաստասիրի ձեռագրէ Սիմէոնի՝ անկրտան քահանայի եւ՝ կրօնաւորի ի լեզու լեզուս է՝ հայ լեզուս. յերկրորդ Հայոց ի լեզու Վերց որ կ'սի Պրծածահնք. ինչ յառիճինքն թաւանակն Բ. 2. Ծ. Զ. (= ուրեմն 1248 թ. Բ. Բ.) Արգ՝ աղայեմ գնել, ով եղբարք, ներեմ ինձ, զի յոյժ աշխատութեամբ թարգմանեցի. նախ զի ոչ էի արժանի այսպիսի պատասխանութեան, սակայ շարունակալ գորոյ՝ մեզք. Երկրորդ զի յոյժ ծերացեալ էի, եւ անկարողեալ յաշայ եւ ի մտաց եւ ի զօրութենէ. զի զլեւիստանդնեմ էի.

այլ զի ոչ էր ու թարգմանեալ ի մեր լեզու. [եւ սա է մայր աստուածարանութեան առաջին: Մովսէս զայս ուսեալ զգպրութիւն, եւ ի սորա բանիցն կարգեաց զիւր աստուածարանութիւն. եւ Գիմնեօսիս արիւնպարացին եւ Երմովէս զիւրանց գրեանքն բովանդակ ի սմանէ գրեցին. նոյնպէս եւ Գրիգոր աստուածարան զիւր աստուածարանութիւն ի սմանէ խօսեալ է. եւ բոլորովին որք՝ զամենայն աստուածարանութիւն իւրեանց ի սման յորմանց բանից բերեցին. եւ սա է հիմն եւ արման եւ մայր ամենայնի. ի սմանէ առին նոյն բովանդակ. իսկ այնք փոքր հատոր եղով. եւ ես]՝ յայտնալ թարգմանեցի, զի մի պակաս եղիցի՝ սա յազգիս մերմէ: Վարդ աղայեմ որք ընթեռնուք կամ օրինակ առնուք, յիշեալք յաղթիս զիս եւ զիմ փոքր բանս գրեմիք զիսի. եւ դուք յիշեալ լինէր ի Քրիստոսե Աստուծոյ մերոյ, եւ ի օրհնեալ յառիճեան ամեն»:

Այս յիշատակարանէն Սիմէոնը որոյ նախ թարգմանութեան տարին (1248 թ. Բ.) է թարգմանիչն անունն ու ասորիւնան, եւ վերջապէս նաեւ 60 ամեայ հասակը, որ անոր համար ձեռնարկեց թարգմանել՝ վասն զի հայ լեզուս թարգմանուած չէր դասն: Վրացերէն թարգմանած եր անշուշտ անոր համար որ ուրիշ լեզուի հմուտ չէր, մինչ ինքն քաջ տեղեկ ըլլալու էր փրացերէն լեզուի՝ բնակելով Վրաց վանաց մէջ, որուն անունն էր Պրծածահնք: Այս անուամբ տեղ մը եւ նաեւ աւերապ հին միւնաստան կայ նաեւ ԲՆինյ հիւսիս-արեւելեան կողմէ. սակայն մեր թարգմանիչն յիշածն չէ հարկաւ: Թարգմանիչն այն Պրծածահնք անուն վանաց մէին էր, զոր մեր թարգմանիչն թարգմանութենէն ոչ շատ յաւալ՝ Ցաղոցք երկրին մէջ իւսնէ Հայոց մէ առաւ եւ «վայցի իւսնէ» հաստատեց, եւ որ էր դերեզմանաւոր լուսնի եւ իւր օրդոյնն Աւարիին, ինչպէս կը յիշէն կիրակոս՝ եւ Վարդան: Թեպէտ

¹ Այս ամբողջ կտորն, որ փակագծի մէջ առնուած է, շուրջ մեր ձեռագիրն, որով ամբողջ խոսքն աւելի կ'ապակեւալէ:

² Գրուորմբն որք, մենք գրեմք ըստ հեղին. Վենեա. օրինակն է «Բոյորովին լեզուս»:

³ զի կիտ մեր ձեռագիրն:

⁴ Մեր ձեռագիրն «լինիցի»:

⁵ Թարգմ. մասն ամբողջ մեր ձեռագրէն է. աներկայ հարգապաշտ է հարգանքիկ:

⁶ Հմմտ. է. Վ. Ա. Սիւրշան: «Արարտա», Վենեա. 1890, էջ 258: «Արարտա» ի տարին ի Հ. Բ. Ա. Պրծածահնքն եւ ի հարաւայ գետովին՝ յառապող լանդկոյման լերին կայ հին եւ քեան միւնաստան, որոյանմէ անորիս քարեկամար եկեղեցեան, չափաւ որ մեծութեամբ, զորոյ ստորոտս բոլոր տանեան շուրջ առեալ պատն միւնաստա. արձանապիւ լեզուի. իսկ ի ստորեւ գեղեղեցեան անեալ կայ պարսկաց քառակուսի. եւ սենեանք թնակութեան, այլ ծածկեալ վրդեանամը թիփոք է մնացեալ: Դժան է տեղիս հաշուար որ Պրծածահնքն Ցաղոցք, սեպհակամութեան եւ գերեզմանի իւսնէի Վեպիկի, եւն:

⁷ Հմմտ. կիրակոս Գառնեցեցի, Պատմութիւն. ապ. Վենեա. 1865, 116: «Իւսնէ եղբարք Ցաղարիկոս ... Թարգմեաց ի Պրծածահնքն, ի զուսն եկեղեցւոյն զոր շինեալ իրեն, առեալ ի Հայոց լեզուի Հաստատացի», էջ 180: «Թեպէտ էր իւսն, եւ ասորեալ թարգմեն զիս ի Պրծածահնքն, զոր իսկ շինեալ էր լեզու Վրաց, առեալ ի Հայոց»:

⁸ Հմմտ. է. Վ. Ա. Սիւրշան: «Գեալստիս», էջ 180: «Գեալստիս» ի լեզու Վրաց, եւ թարգման ի Պրծածահնքն ի գերեզմանի չոր երայ իւսնէի:

⁹ Վարդան, Պատմութիւն. ապ. Վենեա. 1862, էջ 148: «Ի վիջ հարկն ինձուսն եւ ինք թիւնքն (= 1250) մեռաւ. Ասպի որքին իւսնէն եւ թարգման ի Պրծածահնքն ընդ հոր իւրով», եւն: Արեւմ. Ապիւր մահաւան երկուստոր յառաջ եղած է թարգմանութիւնս:

¹ Անդ, էջ 669:
² Հետ. 123 Ա. էջ 311:
³ Վենեա. օր. թէ հոս եւ թէ յետոյ միշտ «թարգմանեցաւ», եւն կը գրէ:
⁴ Վենեա. օր. կը յաւելու. «որ է շաղկապ եւ զլուս աստուածարանութեան»:
⁵ Վենեա. «գիւղաբոսի»,
⁶ Հետ. 123 Ա. «Իմեռնէն»:
⁷ Վենեա. չունի «եւ»:
⁸ Վենեա. «Էն չունի»:
⁹ Վենեա. չունի «որդ»:
¹⁰ Վենեա. չունի «ներեմ ինձ»:
¹¹ Վենեա. «պղ»:

